

Een nieuwe visie op slavernij

Een onderzoek naar Aristoteles, Aristophanes en Menander

Maartje Beliën – 6233279

m.k.beliën@students.uu.nl

Eindwerkstuk Bachelor Geschiedenis 15 EC

GE3V18001 – Universiteit Utrecht

15 april 2020

Begeleider: Leonard Rutgers

11.963 woorden

Samenvatting

In deze scriptie wordt de huidige wetenschappelijke literatuur die een beeld schetst van slavernij tussen 425 en begin derde eeuw v.Chr. gecontroleerd. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door terug te gaan naar de primaire bronnen. De moderne literatuur schetst een beeld van slavernij over een periode van meer dan honderd jaar, waarbij specifieke jaartallen ontbreken. Aan de hand van onderzoek naar de primaire teksten geschreven door Aristoteles, Aristophanes en Menander wordt bepaald dat dit wetenschappelijk geformuleerde beeld incorrect is. Dit blijkt uit de ontwikkeling van slavernij in de Griekse samenleving die zichtbaar wordt door de analyse van de primaire teksten.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Aristoteles	10
• Natuurlijke slavernij	10
• De slaaf als bezit	11
• De scheiding tussen de geest en het lichaam	12
• Aristoteles' kanttekening	14
Hoofdstuk 2: Aristophanes	16
• Acharniërs	16
• Kikkers	17
• Rijkdom	18
• Vergelijking	19
Hoofdstuk 3: Menander	21
• Epitrepontes	21
• Samia	23
• Dyskolus	24
• Vergelijking	26
Hoofdstuk 4: De vergelijking	28
• Aristophanes en Menander	28
• Aristoteles en de komedieschrijvers	28
• Aristoteles, de komedieschrijvers en de wetenschappelijke visie op slavernij	30
Conclusie	33
Bibliografie	35

Inleiding

In Athene speelde slavernij een belangrijke rol.¹ Er is dan ook veel wetenschappelijke literatuur over de Griekse slavernij voorhanden. In de wetenschappelijke literatuur over de periode tussen 425 en het begin van de derde eeuw v.Chr. worden wel namen en steden genoemd, maar komen jaartallen of specifieke periodes niet aan bod. Dit is een probleem omdat hierdoor de opvattingen over meer dan honderd jaar op één stapel worden gegooid: het zorgt voor een gegeneraliseerd beeld van slavernij in de vierde eeuw v.Chr. Met dit beeld wordt het beeld van de moderne wetenschappers op Griekse slavernij tussen 425 en begin derde eeuw v.Chr. bedoeld. Dit is wat ik in deze scriptie het wetenschappelijke beeld noem.² Dit beeld is ontstaan omdat onderzoekers informatie uit verschillende antiek Griekse bronnen hebben samengevoegd, zonder hierbij jaartallen te vermelden. Door de afwezigheid van de specifieke jaartallen in de wetenschappelijke literatuur lijkt er geen ontwikkeling te zitten in de visie op slavernij in de Griekse samenleving rondom de vierde eeuw v.Chr. Het is echter waarschijnlijk dat de Griekse benadering van slavernij gedurende de vierde eeuw gedeeltelijk is veranderd. Het wetenschappelijke beeld is in dat geval problematisch, omdat het opvattingen uit een grote periode samenvoegt, die niet samengevoegd kunnen worden.

Om het modern wetenschappelijke beeld van slavernij te controleren, doe ik in deze scriptie onderzoek naar antieke literatuur over slavernij in de periode tussen 425 en begin derde eeuw v.Chr. Er moet namelijk worden vastgesteld hoe de Griekse visie op slavernij beschreven staat in primaire bronnen. Daarbij worden twee invalshoeken tegen elkaar afgezet: een filosofische invalshoek en een invalshoek gebaseerd op het Griekse theater. Hiervoor worden bronnen van Aristoteles, Aristophanes en Menander gebruikt. De werken van Aristoteles bieden genoeg aanknopingspunten om te bepalen wat zijn filosofische visie op slavernij was. Daarnaast bieden de Griekse theaterstukken van Aristophanes en Menander verschillende opvattingen die kunnen worden toegepast op het beeld van de slavernij dat in de moderne wetenschap geformuleerd is. Door de twee verschillende genres tegen elkaar af te zetten wordt slavernij op een nieuwe manier geanalyseerd. De periode tussen Aristophanes' eerste werk in 425 v.Chr. en het latere werk van Menander aan het begin van de derde eeuw v.Chr. is de periode die wordt behandeld in deze scriptie.

Het doel van deze casestudy is aantonen of er een ontwikkeling te zien is in de manier waarop antieke bronnen slavernij weergeven in de periode van ongeveer 425 tot begin derde eeuw v.Chr. Indien deze ontwikkeling wel of niet te zien is, kan worden geanalyseerd of het correct is om slavernij

---

¹ Anton Powell, *The Greek World* (1995) 27.

² In deze scriptie zal dit beeld 'het wetenschappelijke beeld' van slavernij genoemd worden. Hiermee wordt niet bedoeld dat de wetenschappers bewust hebben meegeschreven aan één beeld rondom slavernij. Wat wel bedoeld wordt is dat de wetenschappers op dezelfde manier te werk zijn gegaan door geen jaartallen te noemen. Daardoor lijkt het alsof zij een gezamenlijk wetenschappelijk beeld van slavernij hebben gecreëerd.

in de vierde eeuw v.Chr. te bestuderen over één grote periode. De probleemstelling die in deze scriptie centraal staat is: hoe sluit het verband tussen Aristoteles' ideeën over slavernij en de manier waarop slaven werden afgebeeld in de komedies van Aristophanes en Menander aan bij het moderne wetenschappelijke beeld van slavernij van eind vijfde tot begin derde eeuw v.Chr.?

Historiografie

Het wetenschappelijke beeld van slavernij komt naar voren in verscheidene onderzoeken uit de afgelopen tientallen jaren. De literatuur zorgt voor een stereotypisch beeld van de karakters van slaven, de omgang met slaven en de manier waarop slaven werden behandeld in de Griekse geschiedschrijving in de vierde eeuw v.Chr. Het probleem met deze wetenschappelijke literatuur is dat er geen specifieke jaartallen worden genoemd. Dit zorgt ervoor dat de verschillende opvattingen uit de wetenschappelijke literatuur samen een beeld vormen, waarbij onduidelijk is welke opvattingen bij welke periodes horen.

Wat als eerst opvalt in het wetenschappelijke beeld is het onderzoek naar de omgang met slaven. Over dit onderwerp bestaat een discussie in de moderne literatuur, omdat uit een aantal primaire bronnen die de onderzoekers gebruikt hebben verschillende opvattingen zijn gekomen over de mate van geweld tegen slaven. Deze discussie is relevant voor dit onderzoek, omdat geen duidelijke periode wordt aangegeven in de literatuur. David Lewis behandelt in zijn onderzoek de wetten rondom het toestaan van geweld tegen slaven. Volgens Lewis waren er geen wetten tegen het mishandelen van slaven. Ook zou geweld tegen slaven veel voorkomen in de Atheense komedies.³ Uiteraard koos niet iedere slavenhouder ervoor om geweld te gebruiken tegen zijn slaven, maar onder andere uit bewijsmateriaal van rechtszaken blijkt dat de mishandeling van slaven toch regelmatig voorkwam.⁴ Er was een beschermende wet voor slaven die stelde dat slaven niet vermoord mochten worden, maar in de praktijk werden de slavenhouders waarschijnlijk niet gestraft wanneer zij hun slaven doodden.⁵ Lewis stelt zelf dat er ook bewijzen zijn die aantonen dat Atheense slaven wel rechten hadden volgens de wet. Deze opvatting bewijst hij door middel van verschillende toespraken van aanklagers aan te halen.⁶ De visie van Lewis wordt bevestigd door Konstantinos Kapparis. Kapparis toont aan dat slaven in de praktijk minder werden mishandeld dan gedacht. De Atheense wet zag de slaven als objecten die toebehoorden aan hun eigenaar, maar de slaaf mocht niet worden vermoord.⁷ In verscheidene teksten komt het dreigement naar voren om een slaaf te martelen met het verkrijgen van bewijsmateriaal voor een rechtszaak als doel. In praktijk werd deze marteling zelden doorgezet, omdat de slaaf alleen

---

³ David M. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c.800-146 BC* (Oxford 2018) 40.

⁴ Lewis, *Greek Slave Systems* 41.

⁵ Lewis, 42.

⁶ Ibidem

⁷ Konstantinos A. Kapparis, *Athenian Law and Society* (London 2018) 97.

gemarteld mocht worden met toestemming van zijn meester. De slavenhouder zou uiteraard nooit toestemming geven als de slaaf kennis zou hebben van zijn misdaden.⁸

De opvattingen van Peter Hunt in zijn onderzoek naar het stereotype van de slaaf zijn opvallend voor het wetenschappelijke beeld van slavernij. Slaven waren vrouwelijk, zwak, lui, zachtaardig en kinderlijk, volgens Hunts stereotype. Hunt stelt dat het samenhorigheidsgevoel van de vrije Grieken deels voortkwam uit de tegenstelling tussen zichzelf en de slaven: zij waren vrij, de slaven niet. Er waren gepaste rollen weggelegd voor de burgers en de slaven; deze werden volgens Hunt niet door elkaar gehaald.⁹ Hunt laat zien dat Griekse geschiedschrijvers zoals Xenophon en Thucydides hun opvattingen over slavernij nauwelijks opschreven, met als doel het stereotype van slaven te laten voortbestaan. Zij wilden dat slaven bekend bleven als onbelangrijk en totaal verschillend van de burgers.¹⁰ Xenophon wilde de slaven afbeelden als zwak en angstig.¹¹

Ook Page DuBois onderzoekt de onzichtbaarheid van slaven in de geschiedschrijving. Zij laat zien dat de angst voor slaven groter was dan de sympathie tegenover slaven.¹² Dit zou een reden kunnen zijn om de slaven geen rol te geven in de geschiedenis. Ze toont echter aan dat, ondanks het tekort aan bewijsmateriaal, de slaven wel een grote rol hebben gespeeld in onder andere de militaire geschiedenis van Griekenland.¹³ DuBois' tweede argument voor de onzichtbaarheid van slaven in de geschiedschrijving is dat de vrije Grieken zich niet actief bewust waren van de aanwezigheid van slaven. Dit komt doordat de slaven als vanzelfsprekend gezien werden. Ze waren onderdeel van het dagelijks leven en hoorden bij de inrichting van de wereld van de Griekse burgers. De Grieken zagen geen reden om die vanzelfsprekendheid in hun geschiedschrijving toe te voegen.¹⁴

Het wetenschappelijke beeld over slavernij zou als volgt kunnen worden samengevat: er bestaat discussie over geweld tegen slaven, het stereotype van slaven hielp de Griekse burgers om zich superieur te voelen over hun slaven en slaven komen weinig voor in de Griekse geschiedschrijving omdat zij door tijdgenoten werden beschouwd als vanzelfsprekend of uit angst de slaven macht te geven.

Los van het wetenschappelijke beeld van slavernij is ook veel wetenschappelijke literatuur voorhanden over Aristoteles en de komedieschrijvers Aristophanes en Menander. W. Newman analyseert de manier waarop Aristoteles kijkt naar het lot van de, volgens Aristoteles, terecht tot slaaf gemaakte mensen en over hoe deze rechtvaardigheid ontkend wordt door sommige sofisten.¹⁵ David

---

⁸ Kapparis, *Athenian Law and Society* 98.

⁹ Peter Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology in the Greek Historians* (Cambridge 1998) 121.

¹⁰ Hunt, *Slaves, Warfare and Ideology* 122.

¹¹ Hunt 145.

¹² Niall McKeown, *The Invention of Ancient Slavery?* (London 2007) 156.

¹³ Page DuBois, *Slaves and Other Objects* (Chicago 2003) 4.

¹⁴ DuBois, *Slaves and Other Objects* 6.

¹⁵ W. Newman, *Politics of Aristotle* (1887) 139.

Ross gaat in zijn boek over de *Politika* van Aristoteles uitgebreid in op alle ideeën die Aristoteles in zijn werk noemt. Met betrekking tot de slavernij schrijft Ross over de vergelijking tussen mens en dier en de relatie tussen een slavenhouder en een slaaf.¹⁶ In een artikel van Malcolm Heath worden nogmaals de argumenten van Aristoteles over slavernij weergegeven. De focus in dit artikel ligt op het feit dat het grootste gedeelte van de mensheid terecht tot slaaf gemaakt kan worden, volgens Aristoteles.¹⁷ In deze scriptie ga ik terug naar die passages in de *Politika* waarin Aristoteles over slavernij spreekt en analyseer ik de bronteksten opnieuw om zo een goede vergelijking te kunnen maken met hoe er in de primaire bronnen van de Atheense toneelschrijvers over slavernij wordt gesproken. Deze aanpak maakt het mogelijk om mijn inzichten vervolgens af te zetten tegen de wetenschappelijke literatuur over Aristoteles zoals vermeld aan het begin van deze alinea.

Ook over de rol die slaven spelen in de stukken die geschreven zijn voor het Griekse theater is veel wetenschappelijke literatuur aanwezig. Zo is er een belangrijke bundel met essays waarin Ben Akrigg en Rob Tordoff zich ten doel hebben gesteld om de representatie van slaven in Griekse komedies en drama's nader in kaart te brengen.¹⁸ Daniel Walin richt zich specifiek op de manier waarop Aristophanes slaven uitbeeldt en wil daarmee duidelijk maken hoe de slaaf een steeds prominentere rol krijgt in de komedies.¹⁹ In hun boek over Menander en het ontstaan van komedie geven J. Walton en Peter Arnott inzichten in de werken en methode van Menander.²⁰ Verder schrijven John Richard Green en Ronald Vince algemenere boeken over theater in de Griekse samenleving.²¹ In mijn onderzoek focus ik mij op de passages in de teksten van Menander en Aristophanes waarin de komedieschrijvers slavenpersonages laten voorkomen. Deze primaire bronnen analyseer ik om een goede vergelijking te kunnen maken met de ideeën uit Aristoteles' *Politika*. Met deze aanpak wijkt mijn onderzoek af van de wetenschappelijke literatuur die aan het begin van deze alinea is behandeld.

Mijn onderzoek sluit aan bij de moderne literatuur omtrent Aristoteles en theater in de vierde eeuw v.Chr. De theorie van Aristoteles wordt specifiek onderzocht doordat de tekst wordt geanalyseerd met als doel een vergelijking te kunnen maken met de komedies van Aristophanes en Menander. Voor de analyse van de teksten van Aristophanes en Menander geldt ook dat de teksten worden onderzocht met als doel vergeleken te worden met de teksten van de filosoof en van elkaar. De resultaten van de analyses in deze scriptie zullen hierdoor verschillen van de resultaten uit eerdere onderzoeken.

---

¹⁶ William David Ross, *Aristotle* (1995) 247-249.

¹⁷ Malcolm Heath, 'Aristotle on Natural Slavery', in: *Phronesis* 53 (2008) 3, 243-270, aldaar 243.

¹⁸ Ben Akrigg, Rob Tordoff, *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 1.

¹⁹ Daniel Walin, 'An Aristophanic Slave: "Peace" 819-1126', in: *The Classical Quarterly New Series* 59 (2009) 1, 30-45, aldaar 31.

²⁰ J. M. Walton, Peter D. Arnott, *Menander and the Making of Comedy* (1996).

²¹ John Richard Green, *Theatre in Ancient Greek Society* (1994); Ronald W. Vince, *Ancient and Medieval Theatre: a Historiographical Handbook* (1984).

Methode

In dit onderzoek worden de opvattingen in de secundaire wetenschappelijke literatuur rondom slavernij getest door terug te gaan naar belangrijke primaire bronnen rondom slavernij. De methode van mijn scriptie is het analyseren van deze primaire bronnen. Deze methode is wenselijk voor dit onderzoek omdat primaire bronnen ideeën uit het verleden het best kunnen overbrengen op onderzoekers.²² De enige invloeden die zijn uitgeoefend op de primaire bronnen die in dit onderzoek te pas komen zijn de woordkeuzes die de vertalers van de bronnen gemaakt hebben. Deze invloed is gerechtvaardigd, omdat het wetenschappelijke vertalingen zijn.²³ Primaire bronnen zijn daarnaast op nog andere manieren nuttig. Veel schrijvers van primaire bronnen waren zich er bijvoorbeeld niet van bewust dat zij informatie opschreven ter beantwoording van de vragen die onderzoekers nu stellen. De makers van de primaire bronnen documenteerden onbewust hun meningen, aannames en manier van leven. De vragen die wetenschappers aan de bronnen stellen kunnen onverwacht bewijsmateriaal tonen, omdat de schrijvers van de primaire bronnen misschien nooit aan deze invalshoeken hadden gedacht.²⁴ Daarnaast is het analyseren van primaire bronnen een goede methode, omdat het onderzoek dan zo dicht mogelijk bij het onderwerp ligt en zo min mogelijk wordt beïnvloed door meningen van anderen die verder bij het onderwerp vandaan liggen.²⁵

De bronnen die worden geanalyseerd in dit onderzoek zijn de *Politika* van Aristoteles, *Acharniërs*, *Kikkers* en *Rijkdom* van Aristophanes en *Epitrepontes*, *Samia* en *Dyskolus* van Menander. De meerwaarde van een vergelijking tussen komedies en filosofische teksten is dat deze beide visies over hebben gebracht op de Griekse samenleving, maar dit op verschillende manieren hebben gedaan. Zowel de filosofie van Aristoteles als de komedies van Aristophanes en Menander waren fundamenteel in de Griekse samenleving. Dit komt doordat veel burgers de komedies bezochten en doordat Aristoteles' filosofie erg invloedrijk is geweest in Athene. Daarnaast is de vergelijking tussen het theater en de filosofie nuttig omdat ze beide het thema slavernij behandelen. Ook zijn deze primaire bronnen waarschijnlijk beïnvloed door de publieke opinie in de zin dat zij zich er ofwel bij aansluiten, ofwel tegen keren. De komediestukken die in dit onderzoek aan bod komen, zoals vermeld wordt aan het begin van deze alinea, zijn gekozen omdat in deze stukken slaven het meeste voorkomen. Daarnaast zijn deze komedies goed genoeg bewaard gebleven en door deskundigen vertaald om voor onderzoek te kunnen gebruiken. De periode waarin de slavenmakers actief hebben geschreven ligt bijna een eeuw uit elkaar, aangezien Aristophanes zijn stukken produceerde vanaf 425 v.Chr. en

²² E. Sreedharan, *A Textbook of Historiography, 500 BC to AD 2000* (New Delhi 2004) 302.

²³ De vertalingen die gebruikt worden in deze scriptie komen van de bibliotheek voor klassieke teksten van Harvard Universiteit: Loeb Classical Library.

²⁴ John Tosh, *The Pursuit of History* (New York 2015) 111.

²⁵ Ian Jeffrey Ross, 'Taking Stock of Research Methods and Analysis on Oppositional Political Terrorism', in: *The American Sociologist* 35 (2004) 2, 26-37, aldaar 29.

Menander vanaf het einde van de vierde eeuw. Door deze twee komedieschrijvers te vergelijken zal duidelijk worden of de manier waarop komedieschrijvers slavernij benaderen ontwikkelt gedurende de vierde eeuw v.Chr. Bij deze invalshoek is het belangrijk om je als onderzoeker constant bewust te zijn van de specifieke accenten en literaire eigenschappen die in de komedies van Aristophanes en Menander aanwezig zijn.

Structuur

In deze scriptie wordt eerst de filosofie van Aristoteles omtrent slavernij behandeld aan de hand van kritische analyse van Aristoteles' *Politika*. Daarna worden de komedies van Aristophanes en Menander geanalyseerd. Dit is een thematische structuur en verloopt dus niet chronologisch. In het eerste hoofdstuk ligt de focus dus op de visies van Aristoteles op slavernij. Er wordt gekeken naar de manier waarop Aristoteles zijn ideeën opschrijft en wat anderen daarvan vinden. In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op verschillende theaterstukken van Aristophanes. Hierbij ligt de focus op de verhaaltechnische aspecten van de tekst en welke invloed de tekst zou kunnen hebben op het publiek. Het derde hoofdstuk, waarin de theaterstukken van Menander worden geanalyseerd, wordt op dezelfde manier behandeld als het tweede hoofdstuk. De focus ligt op de achterliggende ideeën over slavernij die Menander in zijn stukken verwerkt. Tijdens deze drie hoofdstukken worden de elementen die naar voren komen vergeleken met het wetenschappelijke beeld van slavernij. Na de tekstanalyses in de eerste drie hoofdstukken worden de resultaten van mijn onderzoek vergeleken in het laatste hoofdstuk. De vergelijking wordt in dit hoofdstuk toegepast op het huidige wetenschappelijke beeld van slavernij, waardoor deze scriptie een nieuwe invalshoek in onderzoek naar slavernij laat zien.

Hoofdstuk 1: Aristoteles

Aristoteles formuleert zijn ideeën over slavernij aan de hand van verschillende onderwerpen. Het belangrijkste onderdeel van zijn theorie is zijn visie op natuurlijke slavernij. Natuurlijke slavernij houdt in dat de natuur voor bepaalde mensen heeft bepaald dat zij tot slaaf gemaakt kunnen worden.²⁶ Vanuit deze slavernij van nature legt Aristoteles de link naar de slaaf als bezit van zijn meester en wat dit te maken heeft met het onderscheid tussen het verstand en het lichaam van de slaaf. Aristoteles nuanceert zijn theorie door een kanttekening te plaatsen bij zijn eigen werk. In dit hoofdstuk worden Aristoteles' ideeën en de manier waarop hij zijn gedachten over slavernij formuleert geanalyseerd. Dit wordt toegepast op de secundaire literatuur. Tot slot wordt deze analyse vergeleken met het wetenschappelijk geformuleerde beeld rondom slavernij van 425 tot ongeveer 300 v.Chr.

Natuurlijke slavernij

In de gedeeltes van Aristoteles' *Politika* waarin het over slavernij gaat, staat het begrip *φύσει δοῦλός* telkens opnieuw centraal. De letterlijke vertaling van het begrip is: de natuurlijke slaaf of de slaaf van nature.²⁷ Dit is opvallend en vertelt ons veel over hoe Aristoteles tegen slavernij aankeek. Aristoteles werkt het begrip uit door twee definities te geven. De eerste definitie is: 'Iemand die een menselijk wezen is die van nature niet zijn eigen bezit is maar dat van een ander, is een natuurlijke slaaf.'²⁸ De tweede definitie luidt: 'Hij is van nature een slaaf die in staat is tot een ander toe te behoren (en dat is waarom hij toebehoort), en die deelneemt aan het verstand voor zover het te begrijpen maar niet om het te bezitten.'²⁹

Tussen de twee definities over natuurlijke slavernij bestaan verschillen. In de eerste definitie stelt Aristoteles dat de slaaf zichzelf niet kan bezitten, dus dat hij per definitie toebehoort aan iemand anders. Volgens de tweede definitie is het voor de natuurlijke slaaf mogelijk om het bezit van iemand anders te zijn. Als het voor een slaaf mogelijk is om aan iemand anders toe te behoren, betekent dit niet dat de slaaf dit daadwerkelijk doet. Deze tweede definitie geeft dus interpretatieruimte waarmee beargumenteerd kan worden dat de slaaf wel de mogelijkheid heeft om aan zichzelf toe te behoren. Door deze ruimte voor interpretatie open te laten, kan Aristoteles zijn theorie nuanceren of beter reageren op de kritiek die hij krijgt.

²⁶ Aristoteles, *Politika*, 1254a r16-23. LOEB Library.

²⁷ Aristoteles, *Politika*, 1254a, r17.

²⁸ Aristoteles, *Politika*, 1254a r16-17, eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ὁ γὰρ μὴ αὐτοῦ φύσει ἀλλ' ἄλλου ἄνθρωπος ὢν, οὗτος φύσει δοῦλός ἐστιν'.

²⁹ Aristoteles, *Politika*, 1254b r21-23, eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι (διὸ καὶ ἄλλου ἐστίν) καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον ὅσον αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ μὴ ἔχειν'.

Aristoteles licht de twee definities over natuurlijke slavernij toe door uit te leggen hoe het mogelijk is om van nature aan jezelf of aan iemand anders te behoren. Daarmee reageert hij op ‘anderen’ die claimen dat het toebehoren van een mens aan iemand anders tegen de menselijke natuur in gaat.³⁰ Het is niet bekend wie die anderen zijn, maar Aristoteles’ reactie op hen geeft het belang van hun kritiek weer. Volgens de anderen bestaat er van nature tussen twee mensen geen verschil. Het verschil tussen de slaaf en zijn meester is door middel van geweld ontstaan. Naar hun mening is slavernij daarom onterecht.³¹ In reactie op deze theorie vraagt Aristoteles zich af of natuurlijke slavernij mogelijk is, of dat slavernij altijd tegen de natuur in gaat. Aristoteles is van mening dat onderdanigheid en dominantie niet te voorkomen zijn.³² W. Newman meent dat Aristoteles hier filosofeert over het lot. Volgens Newman meent Aristoteles dat door het lot bepaald wordt wie een slaaf is en wie niet.³³ Dit wordt bevestigd wanneer Aristoteles aangeeft dat naar zijn mening in sommige gevallen vanaf de geboorte vastligt wie onder de heersende of onderdanige categorie valt. Dat in de gehele natuur altijd het onderscheid tussen een heerser en een onderdaan bestaat, is volgens de filosoof een kenmerk van alle levende dingen.³⁴ De term ‘slaaf van nature’ lijkt hij dus als vanzelfsprekend op te vatten. William David Ross voegt aan Aristoteles’ argumenten voor natuurlijke slavernij toe dat de staat een creatie is van de natuur. Als de staat dus bepaalt dat mensen als slaaf gezien worden, is dit een natuurlijk verschijnsel. Ross noemt de mens een natuurlijk politiek dier.³⁵

Een slaaf als bezit

Aristoteles ziet de slaaf van nature als iemand die toebehoort aan zijn meester. Dit laat hij zien met de volgende zin: ‘De slaaf is niet enkel de slaaf van de meester, maar behoort volledig toe aan de meester.’³⁶ Aristoteles ziet dus verschil tussen een slaaf als bezit en een slaaf als toebehorend aan zijn meester. Aristoteles ziet bezit als een onderdeel van het huishouden. Elke vorm van bezit bestaat uit levenloze benodigdheden en levende benodigdheden. Onder deze levende benodigdheden vallen volgens Aristoteles niet enkel slaven, maar ook bijvoorbeeld soldaten die hun legerleider ten dienste staan of de assistenten van een arts. Aristoteles ziet bezit dus als een verzameling van gereedschappen die de eigenaar nodig heeft om een effectief leven te kunnen leiden. De slaaf is enkel een onderdeel van deze collectie gereedschap.³⁷ Hieruit is af te leiden dat Aristoteles’ beeld van bezit verder gaat dan

³⁰ Aristoteles, *Politika*, 1253b r21.

³¹ Aristoteles, *Politika*, 1253b r21-23.

³² Aristoteles, *Politika*, 1254a r19-33.

³³ Newman, *Politics of Aristotle* 139.

³⁴ Aristoteles, *Politika*, 1254a r19-33.

³⁵ Ross, *Aristotle* 247.

³⁶ Aristoteles, *Politika*, 1254a r13-14. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: *ὁ δὲ δοῦλος οὐ μόνον δεσπότητος δοῦλός ἐστιν, ἀλλὰ καὶ ὄλως ἐκείνου.*

³⁷ Aristoteles, *Politika*, 1253b r23-33.

het hedendaagse beeld van dit begrip, omdat hij ook alle levende behoeften voor een bepaalde situatie als bezit ziet.

Dat Aristoteles slaven ziet als onderdeel van het huishouden en als onderdeel van de behoeften voor effectief leven, kan gekoppeld worden aan het wetenschappelijke beeld van slavernij ten tijde van Aristoteles. In dat beeld worden slaven namelijk gezien als bijna onzichtbaar, omdat zij als vanzelfsprekend werden ervaren in het dagelijks leven. De slaven hoorden bij de inrichting van de Griekse wereld.³⁸ Deze vanzelfsprekendheid kan verklaren waarom Aristoteles de slaven ziet als onderdeel van het huishouden en waarom hij de slaven benadert als object. Voor de hedendaagse onderzoeker lijkt dit schokkend, maar ten tijde van Aristoteles was deze visie niet bijzonder.

Nu Aristoteles duidelijk gemaakt heeft waarom slaven het bezit zijn van hun meester, moet hij alleen nog verklaren waarom de slaaf volledig toebehoort aan zijn meester. De filosoof is van mening dat het begrip 'onderdeel van bezit' op dezelfde manier gebruikt wordt als 'deel'. Iets dat een deel is, is niet alleen een deel van iets anders maar hoort volledig bij het object waar het een deel van is. Hiermee wil Aristoteles waarschijnlijk zeggen dat de slaaf op geen enkel vlak meer van zichzelf is, wanneer hij het bezit is van zijn meester. Met deze redenering bewijst Aristoteles dat elk onderdeel van iemands bezit volledig aan diegene toebehoort.³⁹

De scheiding tussen de geest en het lichaam

De natuurlijke slaaf heeft volgens Aristoteles een ander soort lichaam en een andere geest dan een vrije burger. Dit verschil tussen de burger en de slaaf draagt bij aan Aristoteles' argument voor de mogelijkheid van natuurlijke slavernij. Hij ziet dit verschil tussen de slaaf en de vrije man als een natuurlijk verschijnsel.

Abraham Bos heeft Aristoteles' scheiding tussen lichaam en geest bestudeerd, zonder Aristoteles' visie op slavernij hierbij te betrekken. In zijn studie maakt Bos duidelijk dat Aristoteles alle levende wezens in drie categorieën onderverdeelt: planten, dieren en mensen. Elk van deze groepen heeft een andere eigenschap van de ziel. De ziel van planten is gericht op voeding en overleven. Die van dieren is gevoeliger, omdat de dieren ook een vorm van kennis bevatten.⁴⁰ Mensen hebben volgens Aristoteles een rationele ziel. De scheiding tussen lichaam en ziel is voor Aristoteles belangrijk, omdat de ziel niet kan bestaan zonder het lichaam dat de ziel kan ontvangen. De kwaliteit van het lichaam dat de ziel ontvangt, bepaalt de kwaliteit van het leven van de ziel.⁴¹

---

³⁸ DuBois, *Slaves and Other Objects* 6.

³⁹ Aristoteles, *Politika*, 1254a r9-13.

⁴⁰ Abraham Bos, 'Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul' in: *The Review of Metaphysics* 63 (Juni 2010) 4, 821-841, aldaar 821.

⁴¹ Bos, 'Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings', 822-823.

Uit Aristoteles' *Politika* wordt duidelijk dat bij een ideaal mens de geest superieur is aan het lichaam en dat het emotionele deel van de geest wordt bestuurd door het verstand.⁴² Hierdoor heeft de ideale mens zowel emotie als ratio. Verder beweert Aristoteles dat het lichaam van de slaaf zo ontworpen is dat de slaaf lichamelijke diensten kan uitvoeren voor de benodigdheden van het leven. Hierin lijken slaven, volgens Aristoteles, op huisdieren. Hiermee zegt de filosoof: 'De intentie van de natuur is daarom om de lichamen van vrije mannen en slaven verschillend te maken'⁴³. Hij plaatst zelf een kanttekening bij deze theorie, namelijk dat slaven vaak het lichaam van een vrije man kunnen hebben. Het verschil blijft dat de ziel van een vrije man nooit bij een slaaf te vinden is, volgens Aristoteles.⁴⁴ De ziel van een slaaf houdt namelijk in dat een slaaf de kennis van mensen wel kan bevatten maar niet zelf kan bezitten, zoals in het citaat over natuurlijke slavernij te zien is. Aristoteles toont met deze argumenten aan dat er een natuurlijk verschil bestaat tussen de meester en zijn slaaf. Dat maakt voor Aristoteles dat slavernij eerlijk en terecht is.⁴⁵ Daaruit blijkt dat Ross ongelijk heeft wanneer hij beweert dat er geen natuurlijk verschil bestaat tussen de meester en zijn slaaf. Slavernij is volgens hem gebaseerd op een onnatuurlijke conventie en dus niet gerechtvaardigd.⁴⁶ Malcolm Heath toont aan dat slaven, volgens Aristoteles, gedeeltelijke overeenkomsten hebben met mensen in hun verstand.⁴⁷ Hiermee gaat hij dus mee in de argumentatie van Aristoteles, maar is hij het oneens met de theorie van Ross.

In het modern wetenschappelijke beeld van slavernij wordt de slaaf gezien als onder andere lui en zwak. Toegepast op Aristoteles' visie dat het lichaam van de slaaf door de natuur ontworpen is om diensten te verrichten, is dit beeld opvallend. Een natuurlijke slaaf zou volgens Aristoteles dus niet lui en zwak moeten zijn, maar juist energiek en sterk. In het wetenschappelijke beeld worden slaven echter ook omschreven als kinderlijk.⁴⁸ Aristoteles meent dat slaven slechts gedeeltelijke overeenkomsten met burgers hebben in hun verstand. Aristoteles ziet de slaven dus als dommer en onbenulliger dan burgers. Het beeld dat slaven kinderlijk zijn is dus toepasbaar op Aristoteles' theorie. Ook sluit de theorie van Aristoteles aan bij het beeld dat de samenhangigheid van burgers gestimuleerd werd doordat zij zich het tegenovergestelde voelden van slaven.⁴⁹ Aristoteles' ideeën over het natuurlijke verschil in lichaam en verstand tussen slaven en burgers sluit aan bij dit gevoel.

---

⁴² Aristoteles, *Politika*, 1254b r8-10.

⁴³ Aristoteles, *Politika*, 1254b r27-30. Eigen vertaling vanuit het Engels. Grieks: *βούλεται μὲν οὖν ἡ φύσις καὶ τὰ σώματα διαφέροντα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων.*

⁴⁴ Aristoteles, *Politika*, 1254b r33-35.

⁴⁵ Aristoteles, *Politika*, 1255a r1-2.

⁴⁶ Ross, *Aristotle* 249.

⁴⁷ Heath, 'Aristotle on Natural Slavery' 245.

⁴⁸ Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology* 121.

⁴⁹ Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology* 121.

Aristoteles' kanttekening

Met zijn theorie over natuurlijke slavernij wil Aristoteles bewijzen dat slavernij terecht en rechtvaardig is. Op deze radicale ideeën werd ten tijde van Aristoteles al veel kritiek geleverd.⁵⁰ Volgens Newman wordt deze kritiek onder andere geleverd door de sofisten, omdat zij ontkennen dat het natuurlijke goed bestaat.⁵¹ Aristoteles reageert door een kanttekening te leveren bij zijn eigen werk op deze kritiek. Ook geeft de kritiek op zijn argumenten de filosoof de kans om zijn theorie te begrenzen.

Aristoteles' kanttekening begint met de dubbelzinnigheid van de woorden 'slavernij' en 'slaaf'. Aristoteles noemt een verschil tussen slaven en mensen die slaaf genoemd worden door de wet. Deze wet stelt dat objecten die worden veroverd tijdens een oorlog, na die oorlog in het bezit zijn van hun veroveraars. Dit geldt dus ook voor krijgsgevangenen die na de oorlog tot slaaf gemaakt worden. Volgens Aristoteles hebben meerdere juristen negatief op deze wet gereageerd. Een man die zo machtig is dat hij geweld kan gebruiken, zou volgens de juristen de slachtoffers van zijn geweld niet als slaaf mogen nemen. Volgens Aristoteles zien de juristen dit verschijnsel als monsterlijk.⁵² Aristoteles is van mening dat dit conflict over de gerechtigheid van geweld gaat. De filosoof meent dat geweld alleen onterecht is, wanneer de oorlog geen deugdelijke oorsprong heeft. Dit is echter niet te bewijzen, omdat de sterkste groep altijd superioriteit heeft in de deugd.⁵³ Daarnaast zou niemand de onterechte oorsprong van een oorlog toegeven. Zo is het dus nooit te bewijzen dat een slaaf zijn lot niet zou verdienen.⁵⁴ Dit betekent dat Aristoteles van mening is dat een oorlog met onterechte oorsprong onterechte slavernij zou kunnen veroorzaken, maar dat dit nooit bewezen zal worden. Het is dus, volgens de filosoof, niet te ontkennen dat onterechte slavernij bestaat. Aristoteles heeft de kritiek weerlegd en blijft bij zijn theorie over natuurlijke slavernij.

Aristoteles' beredenering dat onterechte slavernij niet te bewijzen is, heeft een geografische grens. Aristoteles legt uit dat uitspraken over natuurlijke slavernij niet gelden voor Grieken: 'Ze bedoelen niet om te beweren dat Grieken zelf slaven zijn wanneer zij gevangen zijn genomen, maar dat barbaren dit zijn.'⁵⁵ Met het woord 'βαρβάρους'⁵⁶ bedoelt Aristoteles alle niet-Grieken, dus de vreemdelingen uit een ander land. In essentie beargumenteert de filosoof dat Grieken nooit terecht tot slaaf gemaakt kunnen worden, maar niet-Grieken wel. Newman heeft dus ongelijk wanneer hij stelt dat Aristoteles meent dat slavernij enkel rechtvaardig is, doordat de slaven gevangenen uit een oorlog zijn.⁵⁷ Als de

⁵⁰ Aristoteles, *Politika*, 1255a r4-5.

⁵¹ Newman, *Politics of Aristotle* 139.

⁵² Aristoteles, *Politika*, 1255a r4-11.

⁵³ Aristoteles, *Politika*, 1255a r12-18.

⁵⁴ Aristoteles, *Politika*, 1255a r24-26.

⁵⁵ Aristoteles, *Politika*, 1255a r28-29. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: *διόπερ αὐτούς οὐ βούλονται λέγειν δούλους, ἀλλὰ τοὺς βαρβάρους.*

⁵⁶ Aristoteles, *Politika*, 1255a r29.

⁵⁷ Newman, *Politics of Aristotle* 158.

gevangenen uit de oorlog van Griekse afkomst zijn, zou het volgens Aristoteles niet terecht zijn om deze gevangenen tot slaaf te maken. Aristoteles ziet dus een absolute en een relatieve vorm van vrijheid.⁵⁸ Ook Malcolm Heath noemt dat Aristoteles een geografische grens trekt aan zijn theorie over natuurlijke slavernij.⁵⁹

Conclusie

Aristoteles' theorie over natuurlijke slavernij houdt in dat slaven van nature verschillen van burgers. De slaven verschillen van de burgers in hun lichaam, verstand en natuurlijke onderdanigheid. Ook beargumenteert Aristoteles dat de slaaf onderdeel is van het bezit van zijn meester. Aristoteles is van mening dat deze verschillen bewijzen dat slavernij terecht is voor de natuurlijke slaven. De enige manier waarop onterechte slavernij mogelijk is, is wanneer de oorlog waarin de slaven gevangen zijn genomen onterecht was. Dit is echter nooit te bewijzen. Slavernij wordt door Aristoteles dus altijd gezien als terecht. Wel ziet Aristoteles een geografische grens aan de terrechte en natuurlijke slavernij. Alleen niet-Grieken kunnen tijdens een oorlog op een terrechte manier tot slaaf gemaakt worden. Grieken zijn dus nooit van nature slaven.

Het zou aannemelijk zijn dat de theorieën van Aristoteles veel overeenkomsten zouden bieden met het wetenschappelijk geformuleerde beeld van slavernij. Deze overeenkomsten zijn echter beperkt. Een van de overeenkomsten is dat de slaven, volgens het wetenschappelijke beeld, als vanzelfsprekend werden gezien in de Griekse samenleving. Dit verklaart waarom Aristoteles de slaven omschrijft als objecten en onderdelen van het huishouden. Daarnaast is Aristoteles' scheiding van het lichaam en verstand van de slaaf toepasbaar op het stereotype van de kinderlijke slaaf, omdat de slaaf volgens Aristoteles beperkt is in zijn verstand. Het stereotype van de luie en zwakke slaaf komt echter niet overeen met het idee van Aristoteles dat de lichamen van slaven door de natuur ontwikkeld zijn om diensten te verrichten voor de slavenhouder.

---

⁵⁸ Aristoteles, *Politika*, 1255a r30-37.

⁵⁹ Heath, 'Aristotle on Natural Slavery' 245.

Hoofdstuk 2: Aristophanes

De theaterstukken van Aristophanes die in dit hoofdstuk aan bod zullen komen zijn *Acharniërs*, *Kikkers* en *Rijkdom*. Deze werken zijn gekozen omdat deze de meeste informatie zullen bieden over slaven en verspreid zijn tussen 425 en 388 v.Chr. Tijdens de analyse van de stukken wordt onderzocht met welk doel Aristophanes de slaven in zijn werken laat voorkomen. Hierbij wordt geanalyseerd of Aristophanes gebruik maakt van een verhaaltechnisch doel en dus zijn slaven laat spreken ter versterking van een verhaal of personage, of dat hij gebruik maakt van een inhoudelijk doel en zijn slaven in de theaterstukken verwerkt omdat hijzelf een opvatting heeft over slavernij. De stukken zullen onderling vergeleken worden, omdat Aristophanes de slaven door zijn werken heen op verschillende manieren beschrijft.

Acharniërs

Acharniërs is het eerste overgeleverde stuk van Aristophanes en is afkomstig uit 425 voor Christus.⁶⁰ Aristophanes geeft de slavenpersonages tijdens zijn komedie *Acharniërs* geen opvallend karakter. De slaven spelen een rol in de komedie en dragen bij aan het maken van grappen, maar hun karakter blijft beperkt. De slaven worden geschetst als trouwe dienaren van hun meester. Dit blijkt uit de twee slaven die tijdens de komedie aan het woord komen. Wanneer Dikaiopolis Euripides opzoekt om zwerverskleding te lenen, is de slaaf van Euripides de eerste die hij spreekt. Ze hebben een kort gesprek. De slaaf laat in dit gesprek niet veel eigen karakter zien, hij vertelt simpelweg de situatie waarin zijn meester zich bevindt. Wel doet de slaaf dit door middel van een grap, wat vanzelfsprekend is in een komedie.⁶¹ In deze dialoog spreekt de slaaf enkel in naam van Euripides, waarbij het karakter van de slaaf verder niet naar voren komt.

Aristophanes beeldt ook de tweede slaaf in zijn komedie af als trouwe dienaar. De slaaf voert gehoorzaam de taken uit van zijn meester. Opvallend aan dit slavenpersonage is dat hij zijn meester aanbidt. Dit blijkt uit de dialoog tussen Dikaiopolis en de slaaf van Lamachus, die gestuurd is om een overeenkomst te sluiten met Dikaiopolis. De slaaf beschrijft zijn meester als: 'Lamachus de geweldige, sterk als leer'⁶². Zoals Douglas Olson in zijn artikel over *Acharniërs* stelt, zijn de slaven die Aristophanes hier laat zien inderdaad effectieve en efficiënte uitvoerders van de wensen van hun meester.⁶³ De reden dat Aristophanes zijn slaven positief heeft afgebeeld voor zijn publiek kan zijn om de Atheense burgers een groter superioriteitsgevoel te geven ten opzichte van de slaven.

⁶⁰ K. J. Dover, *Aristophanic comedy* (1972) 78.

⁶¹ Aristophanes, *Acharnians*, r397-400. LOEB Library.

⁶² Aristophanes, *Acharnians*, r964. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ὁ δεινός, ὁ ταλαύρινος, ὃς τὴν Γοργόνα'.

⁶³ Douglas Olson, 'Slaves and Politics in Early Aristophanic Comedy', in: Ben Akrigg, Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 63-75, aldaar 63.

Kikkers

De komedie *Kikkers* is geschreven in 405 en speelt zich af net nadat Euripides is overleden. De slaaf van Dionysos, genaamd Xanthias, speelt in dit stuk een grote rol. Aristophanes heeft het personage Xanthias een sterk eigen karakter gegeven. Het opvallende karakter van de slaaf heeft waarschijnlijk grotendeels een verhaaltechnische reden, omdat de slaaf veel tekst heeft in het stuk. De opvallende karaktertrekken van Xanthias zorgen voor een versterking van het verhaal. Daarnaast brengt Aristophanes enkele opvallende ideeën over slavernij over op zijn publiek, zonder deze ideeën expliciet uit te leggen. Het vurige karakter van Xanthias sluit aan bij een angst van de Griekse burgers dat de slaven minder onderdrukt werden dan gewenst, zoals Page DuBois aantoonde in haar onderzoek.⁶⁴ Of Aristophanes actief wilde inspelen op die angst is onduidelijk, omdat de slaaf uiteindelijk wel gehoorzaam is aan zijn meester.

Het opvallende karakter van Xanthias blijkt uit verschillende teksten van het slavenpersonage, bijvoorbeeld wanneer hij de dialoog tussen Dionysos en Herakles onderbreekt: 'En ik ben de verdomde ezel die de Mysteries uitvoert! Maar ik ga het niet langer tolereren.'⁶⁵ Een ander voorbeeld van het karakter van Xanthias is wanneer hij zijn meester ervan overtuigt om iemand anders te zoeken die de bagage kan dragen. Wanneer dit niet lukt, pakt hij de bagage wel op en gehoorzaamt hij weer aan Dionysos.⁶⁶

Een van de onderwerpen waar Xanthias vaak over spreekt, is vrouwen. Grappen over vrouwen en seks komen bij Aristophanes vaker voor in zijn komedies, maar het is opvallend dat nu een slaaf deelneemt aan dit onderwerp. Een aantal voorbeelden hiervan zijn: 'en nu een vrouw, er erg goed uitzien.'⁶⁷, 'Meest verheven vrouw; dochter van Demeter, wat een fijne geur van seks zweeft er over me!⁶⁸ en 'Ik ook!⁶⁹ in reactie op Dionysos die 'wil spelen met haar terwijl ik dans'⁷⁰.

Xanthias laat niet alleen zijn karakter zien door wat hij zelf zegt, maar zijn karakter wordt ook bevestigd door wat Dionysos zegt. Een voorbeeld hiervan is wanneer Dionysos zegt dat hij de boosheid van Xanthias ziet en dit zo terecht vindt dat hij niet zou klagen als Xanthias hem een klap zou geven.⁷¹ Ondanks al deze karaktertrekken van Xanthias blijft hij wel gehoorzaam aan zijn meester. Op sommige momenten stribbelt Xanthias tegen, zoals wanneer hij de bagage niet wil dragen of wanneer hij niet

⁶⁴ McKeown, *The Invention of Ancient Slavery?* 156.

⁶⁵ Aristophanes, *Frogs*, r159-160. LOEB Library. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'νή τόν Δί' ἐγὼ γοῦν ὄνος ἄγω μυστήρια. ἀτὰρ οὐ κατέξω ταῦτα τὸν πλείω χρόνον.'

⁶⁶ Aristophanes, *Frogs*, r167-179.

⁶⁷ Aristophanes, *Frogs*, r290-291. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'τοτέ δ' αὖ γυνή ὠραιστάτη τις.'

⁶⁸ Aristophanes, *Frogs*, r337-338. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη, ὡς ἡδύ μοι προσέπνευσε χοιρείων κρεῶν.'

⁶⁹ Aristophanes, *Frogs*, r415. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'κἄγωγε πρὸς.'

⁷⁰ Aristophanes, *Frogs*, r414. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'καί μετ' αὐτῆς παίζων χορεύειν βούλομαι.'

⁷¹ Aristophanes, *Frogs*, r584-585.

nogmaals de vermomming van Herakles wil aannemen. Uiteindelijk is het tegenstribbelen duidelijk meer voor de vorm en voor het verhaal, want de slaaf blijft altijd trouw aan Dionysos.⁷²

Rijkdom

De komedie *Rijkdom* is geproduceerd in 388. De slaaf van Chremylus, genaamd Cario, heeft de grootste rol van het stuk. Zijn naam staat bovenaan in de namenlijst voorafgaand aan het stuk, omdat hij de eerste spreker is.⁷³ Het slavenpersonage wordt in deze komedie dominantier afgebeeld dan zijn meester. Ook geeft Aristophanes de slaaf een diepgaand karakter. Aristophanes laat met dit slavenpersonage zien dat slaven angst kunnen voelen, vrolijk kunnen zijn en een mening kunnen hebben. In de vierde eeuw v.Chr. werd de rol van Cario in verhouding tot zijn meester gezien als ongepast. Deze ongepaste verhouding kan Aristophanes verhaaltechnisch hebben ingezet om de humor binnen deze komedie te vergroten. Als deze verhouding voor de Griekse burgers als onwerkelijk gezien werd, moet de dominantie van Cario komisch zijn geweest. Het is echter ook mogelijk dat de dominantie van Cario een inhoudelijk doel diende, namelijk het aantonen dat het stereotype van slaven, zoals Hunt dit schetst⁷⁴, niet altijd terecht was.

Het kleurrijke karakter van Cario wordt al in de eerste zin van de komedie duidelijk: 'Goden in de hemel, het is een moeilijke taak om slaaf te zijn voor een meester die gek is in zijn hoofd!'⁷⁵. Vervolgens dwingt Cario zijn meester hem iets uit te leggen en Chremylus geeft daarin toe.⁷⁶ Door deze twee fragmenten, die plaatsvinden in de eerste 30 regels van het theaterstuk, is direct duidelijk dat de slaaf het meest dominant is. Een ander voorbeeld van de dominante rol van Cario is wanneer het personage Rijkdom, nog een vreemdeling voor Cario en Chremylus, het duo verzoekt om weg te gaan. De meester antwoordt hier simpelweg op dat hij niet zal vertrekken, maar Cario komt meteen met een plan om de vreemdeling te vermoorden. Chremylus' personage accepteert de dominantie van Cario, want hij accepteert het voorstel meteen.⁷⁷ Wel blijft Cario de slaaf en Chremylus de meester, dus wanneer Chremylus iets beveelt, voert Cario het wel uit. Onder andere wanneer Chremylus Cario beveelt zijn vrienden te halen. Vervolgens is het wel Cario die gaat zingen met de vrienden en ze overhaalt dat ze rijk kunnen worden.⁷⁸

Cario's karakter komt weer naar voren wanneer hij de vrouw van Chremylus het hele verhaal over Rijkdom vertelt. Opvallend is al dat het de slaaf is die het verhaal vertelt, in plaats van Chremylus

⁷² Aristophanes, *Frogs*, r589.

⁷³ Aristophanes, *Wealth*, voor regel 1.

⁷⁴ Hunt, *Slaves, Warfare and Ideology* 121.

⁷⁵ Aristophanes, *Wealth*, r1-2. LOEB Library. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ὡς ἀργαλέον πρᾶγμα' ἐστίν, ὃ Ζεῦ καὶ θεοί, δοῦλον γενέσθαι παραφρονοῦντος δεσπότου'.

⁷⁶ Aristophanes, *Wealth*, r23-26.

⁷⁷ Aristophanes, *Wealth*, r66-71.

⁷⁸ Aristophanes, *Wealth*, r223-321.

zelf. In het verhaal vertelt Cario onder andere over zijn angst en vrolijkheid. Ook vertelt hij over een god die hij 'poep eter'⁷⁹ noemt. Tot slot roept hij het koor nogmaals aan om te gaan dansen.⁸⁰ Hier is Cario dus opnieuw meer dan honderd regels achter elkaar de dominante verteller binnen het stuk. Later blijft dit zich herhalen, bijvoorbeeld wanneer mensen het huis van Chremylus bezoeken op zoek naar Rijkdom.⁸¹

Vergelijking

In het oudste bewaarde stuk van Aristophanes, *Acharniërs*, is de rol van slaven beperkt. Dit blijkt uit de twee sprekende slaven die Aristophanes afbeeldt als simpele en gehoorzame slaven. In deze komedie vallen de slaven niet op. Dit is te vergelijken met de manier waarop slaven gezien werden in de samenleving, volgens het wetenschappelijke beeld dat heerst van slavernij. Slaven werden gezien als vanzelfsprekend voor de Griekse burgers. Dit maakte het onnodig om extra aandacht aan slaven te besteden in de Griekse geschiedschrijving.⁸² In *Acharniërs* heeft Aristophanes deze visie, mogelijk onbedoeld, gedeeld door geen extra aandacht te besteden aan de slaven.

Meer dan een decennium later schrijft Aristophanes het stuk *Kikkers*. In deze komedie is de rol van de slaaf Xanthias meer aanwezig dan de rol van de slaven in *Acharniërs*. In de dialogen gaat Xanthias tegen zijn meester in, maakt hij grappen over vrouwen en seks en wordt Xanthias' boosheid beaamd door zijn meester. Aristophanes laat echter zien dat de slaaf altijd gehoorzaam blijft aan zijn meester. De verhouding tussen de slaaf en de meester komt echter niet meer overeen met de verhouding zoals deze in het heersende beeld van slavernij gezien wordt. Ook wordt het stereotype van een slaaf dat Hunt aandraagt niet door Aristophanes nageleefd. Xanthias wordt namelijk niet afgebeeld als zwak en kinderlijk. Wel wordt hij afgebeeld als lui.

In de vierde eeuw produceerde Aristophanes de komedie *Rijkdom*. De rol van de slaaf Cario in dit stuk is nog groter dan de rol van Xanthias. Aristophanes heeft dit slavenpersonage waarschijnlijk zo groot gemaakt om de humor in de komedie te versterken. Dit blijkt uit het enorme contrast tussen de verhouding tussen Cario en zijn meester in de komedie en de verhouding tussen slaaf en meester in de samenleving, volgens het wetenschappelijke beeld van slavernij. Het is mogelijk dat Aristophanes als inhoudelijk doel heeft gehad om aan te tonen dat slaven niet vanzelfsprekend karakterloos zijn. Dit blijkt uit het veelzijdige, kleurrijke en dominante karakter van Cario. Er zijn dialogen waarin hij regels lang de prominente spreker is en er zijn meerdere momenten wanneer Cario zelfs dominant over zijn

---

⁷⁹ Aristophanes, *Wealth*, r706.

⁸⁰ Aristophanes, *Wealth*, r644-763.

⁸¹ Aristophanes, *Wealth*, r824-950.

⁸² DuBois, *Slaves and Other Objects* 6.

eigen meester lijkt te zijn. Toch blijft het de vraag of Aristophanes al deze elementen niet puur voor de humoristische factor in zijn stuk heeft verwerkt.

Er zit duidelijk een verandering in de aanwezigheid en veelzijdigheid van de karakters van slaven in Aristophanes' komedies. De slavenpersonages blijven echter grotendeels onderdanig aan hun meesters. Opvallend is dat de slaven tijdens de komedies steeds meer aan het woord komen. Daarnaast valt op dat hun karaktertrekken bij ieder stuk duidelijker worden beschreven. De analyse van Aristophanes' theaterstukken past binnen de samengevoegde wetenschappelijke opvattingen over slavernij. Van geweld is in deze drie komedies geen sprake. Wel zijn de onzichtbaarheid van slaven en de angst voor slaven aanwezig in zijn stukken. In *Acharniërs* is de vanzelfsprekendheid van slaven zichtbaar. In deze komedie vallen de slaven het minst op, wat aangeeft dat de slaven een vanzelfsprekend gegeven waren. In *Kikkers* en *Rijkdom* zorgt Aristophanes daarentegen voor de zichtbaarheid van slaven, wat in contrast is met de vanzelfsprekendheid van slaven voor de Griekse burgers. Dit kan Aristophanes gedaan hebben met een verhaaltechnisch doel. Het is echter ook aannemelijk dat het wetenschappelijk geformuleerde beeld van de vanzelfsprekendheid van slaven onterecht is. Aristophanes kan inspiratie hebben gehaald uit opvallende en zichtbare slaven. Uiteraard heeft hij de karakters van zijn personages versterkt, maar dit hoeft niet te betekenen dat hij de aanwezigheid van slaven als vanzelfsprekend zag.

Hoofdstuk 3: Menander

Menander werd geboren in 340 of 341 v.Chr., veertig jaar nadat Aristophanes stierf. Hij begon met schrijven in de laatste twintig jaar van de vierde eeuw v.Chr.⁸³ De komedies van Menander die in dit hoofdstuk geanalyseerd worden, zijn *Samia*, *Dyskolus* en *Epitrepontes*. Van de bewaarde stukken van Menander bieden deze stukken de meeste tekst die wordt uitgesproken door slavenpersonages. In de analyse wordt voornamelijk ingegaan op de opvallende teksten die de slaven uitspreken. De verschillende uitspraken van de slavenpersonages uit de stukken worden vergeleken.

Epitrepontes

Van *Epitrepontes* is ongeveer de helft van de tekst bewaard gebleven. Ook is onbekend wanneer de komedie precies geproduceerd is. Enkele onderzoekers nemen aan dat de komedie na *Samia*, *Dyskolus* en *Aspis* geproduceerd is.⁸⁴ Andere onderzoekers menen dat *Epitrepontes* juist voor de andere werken van Menander geschreven is.⁸⁵ In dit hoofdstuk wordt het toneelstuk *Epitrepontes* voor de andere toneelstukken geplaatst. In *Epitrepontes* komen voor zover bekend de slaven Onesimos en Syros aan het woord.

Van *Epitrepontes* is de eerste akte niet bewaard gebleven. Pas vanaf de tweede akte zijn grote delen van het toneelstuk vertaald. Hier is meteen de slaaf Syros aanwezig op het toneel. De slaaf is in discussie met Daos en het duo vraagt Smikrines om iemand gelijk te geven. In het gesprek mag eerst Daos zijn verhaal doen. Daos wordt een keer onderbroken door de slaaf. Daarna mag Syros spreken en hij bevestigt het verhaal van Daos. Aan de discussie voegt Syros een morele vraag toe: mogen de gevonden sieraden gehouden worden, zoals Daos wil, of behoren de sieraden toe aan de baby, bij wie de sieraden gevonden zijn? Syros zegt dat hij zelf de sieraden niet wil houden en de baby niet wil bestellen. Uiteindelijk krijgt Syros hier zijn gelijk in en blijven de sieraden in het eigendom van de baby. Syros mag de baby houden, ondanks de wensen van Daos.⁸⁶ Dit is een opvallende situatie, omdat de slaaf Syros hier een discussie wint van de herder Daos. Ook is het opmerkelijk dat dit gebeurt met de goedkeuring van een andere burger, omdat het aannemelijk zou zijn dat Smikrines de kant van de herder zou kiezen. Daarnaast geeft Menander hier een slaaf de mogelijkheid om te spreken over goed of slecht handelen in deze situatie. Hieruit blijkt dat Cheryl Cox ongelijk heeft wanneer zij beweert dat de slaven van Menander werden gezien als onderdanig en onbelangrijk. Cox meent dat slaven niet werden betrokken in beslissingen omtrent de familie, doordat Atheense burgers het denkvermogen

⁸³ Walton en Arnott, *Menander and the making of comedy* 21.

⁸⁴ Menander, *Epitrepontes*, LOEB Library. 382-383.

⁸⁵ Menander, *Samia*, LOEB Library. 4.

⁸⁶ Menander, *Epitrepontes*, r223-363.

van slaven niet zouden vertrouwen.⁸⁷ In deze situatie denkt de slaaf namelijk wel mee over een beslissing omtrent de familie en de burger Smikrines geeft aan het denkvermogen van de slaaf te vertrouwen door zijn kant te kiezen.

De tweede slaaf die door Menander wordt geïntroduceerd is Onesimos. Hij komt het toneel op terwijl hij klaagt over een slome kok. Snel verschuift zijn aandacht naar Syros en de sieraden die hij vasthoudt. Onesimos claimt dat de ring van zijn meester, Charisios, is. Uit de discussie die volgt, blijkt dat Syros de sieraden van zijn baby niet wil opgeven en dat Onesimos bij het argument blijft dat de ring van zijn meester is.⁸⁸ In de derde akte draait de mening van Onesimos bij. Hij geeft toe angstig te zijn dat zijn meester boos op hem wordt en besluit zijn mond te houden.⁸⁹ In deze situatie lijkt Onesimos eerst te willen strijden voor het eigendom van zijn meester, maar hij doet dit vervolgens niet actief. Syros wil de sieraden houden voor de baby in zijn eigendom en keert zich daarmee niet tegen zijn slavenhouder.

Enkele regels later spreekt Onesimos de interessante woorden: 'Ik zal voor altijd een slaaf blijven – snotterig, dom, incapabel om zulke situaties te beramen'⁹⁰. Een paar honderd regels later geeft hij zijn mening over zijn meester. Hij noemt hem gestoord en beschrijft waarom. Aan het einde van zijn monoloog beseft hij dat zijn meester hem zal vermoorden als achter zijn woorden komt. Hij noemt zichzelf een roddelaar.⁹¹ De manier waarop Onesimos zijn meester beschrijft, staat in contrast met zijn realisatie dat hij voor altijd een domme slaaf zal blijven. Hij legt zich aan de ene kant neer bij zijn lot als slaaf. Aan de andere kant protesteert hij door negatieve woorden te spreken over zijn meester. Toch keert Onesimos zich niet echt tegen zijn meester, uit angst voor de gevolgen daarvan. Dit bevestigt dan weer zijn realisatie dat hij slaaf zal blijven. Menander laat hiermee zien dat de slaaf geen dienaar zonder mening is, maar dat hij wel blijft berusten in zijn lot. David Konstans idee dat slaven vaker kritiek uiten in de afwezigheid van hun meester wordt door het slavenpersonage Onesimos bevestigd.⁹² Met de situatie die Menander hier schetst, bevestigt hij het wetenschappelijk geformuleerde beeld van slavernij. Dit beeld is dat geweld tegen slaven niet door elke slavenhouder werd gebruikt, maar dat het wel regelmatig voorkwam.⁹³ De angst van Onesimos is dus terecht. Wel werd in de praktijk meer bedreigd met geweld dan dat geweld daadwerkelijk plaatsvond.⁹⁴

⁸⁷ Cheryl Cox, 'Coping with Punishment: the Social Networking of Slaves in Menander', in: Ben Akrigg en Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 159-172, aldaar 163.

⁸⁸ Menander, *Epitrepontes*, r383-414.

⁸⁹ Menander, *Epitrepontes*, r420-430.

⁹⁰ Menander, *Epitrepontes*, r560-562. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'ἄλλ' ἐγὼ τὸν πάντα δουλεύσω χρόνον, λέμφος, ἀπόπληκτος, οὐδαμῶς προνοητικός τὰ τοιαῦτα.'

⁹¹ Menander, *Epitrepontes*, r879-907.

⁹² David Konstan, 'Menander's Slaves: the Banality of Violence', in: Ben Akrigg en Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 144-158, aldaar 157.

⁹³ Lewis, *Greek Slave Systems* 41.

⁹⁴ Kapparis, *Athenian Law and Society* 98.

Samia

Het stuk *Samia* is waarschijnlijk aan het einde van de vierde eeuw voor het eerst opgevoerd. Het stuk is waarschijnlijk geproduceerd na *Epitrepontes*, maar voor *Dyskolus*.⁹⁵ In *Samia* komt de slaaf Parmenon aan het woord. De overige slaven die Menander introduceert, hebben geen tekst.

De slaaf Parmenon komt na de inleiding van het stuk aan het woord in een dialoog met Moschion, de zoon van Parmenons meester. Na enkele regels verheft Parmenon zijn stem en is hij duidelijk boos op Moschion. Wanneer Moschion vervolgens vraagt waarom Parmenon schreeuwt, vindt Parmenon dat een grap. Parmenon vertelt Moschion dat hij moet stoppen met zeuren en de bruiloft moet regelen met het meisje dat hij zwanger heeft gemaakt.⁹⁶ Menander geeft hier zijn publiek het idee dat de slaaf het recht heeft om de zoon van zijn meester de les te lezen. Hieruit blijkt dat Konstan ongelijk heeft wanneer hij beweert dat een slaaf nooit boosheid zou mogen laten zien. Zijn theorie is dat boosheid een kenmerk is van volwassen burgers. Dit zou betekenen dat slaven geen boosheid zouden mogen tonen, omdat slaven en burgers elkaars tegenovergestelden zijn.⁹⁷ In deze situatie zijn de slaaf en de meester niet elkaars tegenovergestelden. Dit betekent volgens het wetenschappelijke beeld rondom slavernij dat het samenhorigheidsgevoel van burgers niet gestimuleerd zal worden door dit gedeelte van de komedie. De gepaste rollen voor slaven en burgers worden in deze situatie namelijk door elkaar gehaald.⁹⁸

Aan het einde van deze komedie lijken de rollen echter omgedraaid. Voordat Parmenon afgaat, vindt een dialoog plaats tussen hem en Moschion, waarin Moschion Parmenon de les leest en uitscheldt.⁹⁹ Ook dreigt Moschion: ‘Als ik een zweep moet pakken...’¹⁰⁰. Het is duidelijk dat Parmenon zijn plek als slaaf heeft ingenomen en hij niet als gelijke wordt behandeld. Hier lijkt de slaaf zijn gepaste rol weer te vervullen.

Demeas, Parmenons meester, merkt op dat niks aan Parmenon voorbijgaat en noemt hem nieuwsgierig.¹⁰¹ Demeas wordt boos omdat Parmenon een geheim van Moschion heeft achtergehouden.¹⁰² Hierna vraagt Demeas aan zijn bediendes om een riem te halen waar hij Parmenon mee kan slaan.¹⁰³ Dit is opmerkelijk, omdat hier sprake is van zichtbaar geweld tegen een slaaf op het toneel. Er werd regelmatig gedreigd met geweld tegen slaven, maar het geweld werd zelden uitgevoerd. De reden hiervoor is dat een gewonde slaaf minder productief is dan een gezonde slaaf.¹⁰⁴

---

⁹⁵ Menander, *Samia*, Library. 4.

⁹⁶ Menander, *Samia*, r68-72.

⁹⁷ Konstan, ‘Menander’s Slaves’ 148.

⁹⁸ Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology* 122.

⁹⁹ Menander, *Samia*, r657-689.

¹⁰⁰ Menander, *Samia*, r662-663. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: ‘εἰ λήψομαι ἱμάντα—’.

¹⁰¹ Menander, *Samia*, r298-300.

¹⁰² Menander, *Samia*, r315.

¹⁰³ Menander, *Samia*, r321-322.

¹⁰⁴ Kapparis, *Athenian law and society* 97.

Ook toont Martha Krieter-Spiro in haar onderzoek aan dat slaven relatief netjes werden behandeld in de komedies van Menander. Alleen wanneer het een verhaaltechnisch dramatisch effect kon veroorzaken, werd geweld wel eens zichtbaar gemaakt.¹⁰⁵

Parmenon is al van het toneel verdwenen voordat het geweld daadwerkelijk plaats kan vinden en hij is vervolgens driehonderd regels afwezig. Wanneer hij weer op het toneel verschijnt, houdt hij een pleidooi tegen het publiek over zijn onschuld en zijn reden om te vluchten voor hem iets aangedaan kon worden. Hij noemt zichzelf dom en een lafaard, omdat hij toch is weggerend. Vervolgens merkt hij echter op dat het niet uitmaakt of zijn meester hem terecht of onterecht wilde straffen. Parmenon meent namelijk dat een straf in ieder geval niet prettig is.¹⁰⁶ Hiermee lijkt Menander te insinueren dat geweld tegen slaven niet altijd gepast is. Wel laat hij het slavenpersonage dit idee aan het publiek vertellen. Dit kan ook een verhaaltechnisch doel kunnen hebben, omdat dit de humor van de komedie kan versterken. Dit stuk tekst is belangrijk omdat Menander hiermee de slaaf de mogelijkheid geeft om te spreken over rechtvaardigheid.

Dyskolos

Dyskolos is het enige volledig bewaarde toneelstuk van Menander. Het is voor het eerst opgevoerd in 316 of 317 v.Chr. De vier sprekende slaven die voorkomen in het stuk zijn Pyrrhias, Daos, Getas en de vrouwelijke slaaf Simiche.

Pyrrhias is de eerste slaaf die het toneel opkomt. Het is opmerkelijk dat Pyrrhias binnenkomt terwijl hij de andere aanwezigen commandeert: 'Laat me erlangs, kijk uit, iedereen ga aan de kant.'¹⁰⁷ Pyrrhias is de slaaf van Sostratos, die aanwezig is op het toneel. De toon die Pyrrhias aanslaat, is opvallend, omdat de manier waarop hij op het toneel verschijnt geen typische introductie is van de eerste slaaf van het stuk. Wel zorgt Sostratos dat de slaaf snel op zijn plek gezet wordt door hem een paar regels later uit te schelden.¹⁰⁸ Vervolgens laat de slaaf meteen meer karakter zien door in een staat van woede te raken. De woede wordt door het karakter Chaireas bevestigd.¹⁰⁹ Het is opvallend dat de slaaf in het begin van het toneelstuk al veel gesproken heeft en al twee karaktertrekken heeft laten zien die niet typerend zijn voor slaven, namelijk het commanderen en de woede. Dit gedeelte van de komedie toont veel verschillen met het wetenschappelijke beeld van slavernij. In dit beeld wordt aangenomen dat slaven als vanzelfsprekend werden gezien en onderdeel waren van het

¹⁰⁵ Konstan, 'Menander's Slaves', 158.

¹⁰⁶ Menander, *Samia*, r641-657.

¹⁰⁷ Menander, *Dyskolos*, r81, LOEB Library. Eigen vertaling uit het Engels. Grieks: 'πάρες, φυλάττου, πᾶς ἀπελθ' ἐκ τοῦ μέσου'.

¹⁰⁸ Menander, *Dyskolos*, r84.

¹⁰⁹ Menander, *Dyskolos*, r102.

dagelijks leven.¹¹⁰ Chaireas ziet zijn slaaf en de eigenschappen van zijn slaaf echter niet als vanzelfsprekend. Menander besteedt hier veel aandacht aan het zichtbaar maken van de slaaf.

De volgende slaaf die aan het woord komt is Daos, de slaaf van Gorgias. Net als bij Pyrrhias spreekt Daos opvallende woorden wanneer hij opkomt. Daos spreekt namelijk over zijn meester in een bezorgde toon en over hoe hij hem zou kunnen helpen.¹¹¹ Enkele regels daarna is Daos alleen op het toneel en uit hij zijn zorgen over de situatie die voorafgaand aan zijn monoloog plaatsvond. Opvallend is zijn mening over wat hij niet passend vindt omtrent de omgang met een meisje.¹¹² Later spreekt Daos over zijn wens om zoveel mogelijk werk af te krijgen en niet gestoord te worden.¹¹³ Menander laat met deze slaaf zien dat slaven ook neergezet kunnen worden als bezorgde personages. De slaaf probeert zich in te zetten voor wie dat nodig heeft op eigen initiatief. Menander schijnt een positief licht op de slaaf Daos. Hiermee gaat Menander in tegen het wetenschappelijk geformuleerde beeld dat slaven en burgers elkaars tegenovergestelden moeten zijn.¹¹⁴ De slaaf Daos wordt door Menander namelijk afgebeeld als vriendelijk en bezorgd, wat geen slaveneigenschappen zijn.

Als laatste sprekende mannelijke slaaf komt halverwege het stuk de slaaf Getas het toneel op, terwijl hij klaagt over de hoeveelheid spullen die hij moet dragen.¹¹⁵ Later valt op dat Getas angstig is van karakter. Dit blijkt uit een dialoog met de gevreesde man van het stuk, waarin Getas bang is dat de man hem zal opeten.¹¹⁶ Het klagen van de slaaf komt vaker terug in zijn spreekmomenten. Getas klaagt bijvoorbeeld bij zijn meester Sostratos dat hij geen zestig handen heeft en dat hij erg veel taken moet uitvoeren.¹¹⁷ Menander lijkt kritischer op dit personage dan op de slaven Daos en Pyrrhias. Dit komt door het klagende karakter van Getas en door zijn uitingen van angst. Getas' karakter past goed bij het stereotype van slaven dat Peter Hunt aankaart in het wetenschappelijke beeld van slavernij.¹¹⁸ Getas wordt namelijk afgebeeld als zachtaardig en kinderlijk.

Opvallend in dit stuk is dat Menander de vrouwelijke slaaf Simiche aan het woord laat komen. Bij haar opkomst is ze duidelijk van slag en spreekt ze over de tragedie die haar is overkomen. Met de fragmenten waar Simiche in voorkomt, geeft Menander geen duidelijke mening over vrouwelijke slaven.¹¹⁹

In het laatste gedeelte van het stuk komen de slaven nauwelijks meer op het toneel. Toch worden de laatste regels gesproken door de slaaf Getas. In dit laatste fragment richt Getas zich op het

---

¹¹⁰ Dubois, *Slaves and Other Objects* 6.

¹¹¹ Menander, *Dyskolos*, r206-211.

¹¹² Menander, *Dyskolos*, r218-222.

¹¹³ Menander, *Dyskolos*, r372-375.

¹¹⁴ Hunt, *Slaves, Warfare and Ideology* 121

¹¹⁵ Menander, *Dyskolos*, r402-444.

¹¹⁶ Menander, *Dyskolos*, r466-471.

¹¹⁷ Menander, *Dyskolos*, r546-551.

¹¹⁸ Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology* 121.

¹¹⁹ Menander, *Dyskolos*, r574-594.

publiek, vraagt hij om applaus en wenst hij het publiek eeuwige overwinning toe.¹²⁰ De reden dat een slaaf het stuk mag afsluiten, is waarschijnlijk zodat een enigszins neutraal personage het einde kan aankondigen. In het gehele stuk hebben de slaven echter een grote rol gespeeld en veel karakter laten zien.

Vergelijking

Menander geeft in zijn stukken slaven een aantal keer de mogelijkheid om een mening te geven over rechtvaardigheid. Dit gebeurt bijvoorbeeld in *Epitrepontes* in de discussie tussen Daos en Syros. Syros wint de discussie door in zijn argument rechtvaardigheid te gebruiken. Syros blijft vasthouden aan zijn mening over rechtvaardigheid wanneer Onesimos een sieraad van hem wil meenemen. Ook in *Samia* krijgt de slaaf Parmenon een mening over rechtvaardigheid. De slaaf is bang om gestraft te worden en concludeert dat hij onschuldig is. Menander geeft zijn slavenpersonages hier eigenschappen die niet overeenkomen met het stereotype voor slaven in het wetenschappelijk beeld van slavernij. De mogelijkheid om een mening te geven over rechtvaardigheid laat vertrouwen zien in het denkvermogen van de slaaf. Dit is volgens het wetenschappelijke beeld van slavernij niet typerend voor de slaven, omdat de slaven bijvoorbeeld niet mogen meedenken over familiebeslissingen. Ook zullen deze voorbeelden het samenhorigheidsgevoel van de burgers niet stimuleren. Dit gevoel wordt namelijk gestimuleerd door het verschil tussen de slaven en de burgers. Dat verschil wordt in deze gedeeltes van Menanders komedies verkleind in plaats van vergroot.

In verschillende situaties laat Menander opvallende verhoudingen zien tussen slaven en burgers. Als eerste is de discussie tussen Syros en Daos weer interessant, waarbij een vreemdeling de slaaf gelijk geeft en de herder niet. De tweede interessante verhouding is die tussen de slaaf Parmenon en de zoon van zijn meester, Moschion. Parmenon heeft in het begin van het toneelstuk de dominante positie en leest Moschion de les. Later in het stuk worden de rollen echter omgedraaid. Ook de slaaf Pyrrhias uit *Dyskolos* stelt zich dominant op. Dit duurt echter maar enkele regels. De reden dat Menander deze verhoudingen omdraait, zou kunnen zijn om de humor in zijn komedies te versterken, maar in de meeste gevallen zou het ook kunnen dat hij de karakters van de slaven verschillende invullingen wil geven. Misschien wil hij zelfs laten zien dat sommige slaven beter zijn dan anderen. Volgens het wetenschappelijk geformuleerde beeld van slavernij bestaan er gepaste rollen voor slaven en burgers. Deze overlappen niet en worden niet door elkaar gehaald. De Griekse geschiedschrijvers Xenophon en Thucydides wilden waarschijnlijk zelfs met hun verhalen bereiken dat slaven totaal verschillend bleven van burgers. Menander sluit hier in sommige situaties op aan, maar in veel van zijn komedies haalt hij toch de rollen voor slaven en burgers door elkaar. Ook laat hij regelmatig

---

¹²⁰ Menander, *Dyskolos*, r965-969.

overeenkomsten in karakter zien tussen burgers en slaven. Menander kan deze keuze hebben gemaakt voor het versterken van de humor in zijn komedies, maar hij kan ook de burgers hebben willen confronteren met de verscheidenheid van de karakters die slaven kunnen hebben.

Nadat Menander de slaaf een opvallend karakter heeft gegeven, toont hij vaak ook de onderdanige kant van het slavenkarakter. Bijvoorbeeld wanneer Onesimos zelf zegt dat hij altijd een snotterige en domme slaaf zal blijven. De slaaf Daos wordt neergezet als slaaf wanneer hij bezorgd is over zijn eigen meester. Hiermee laat Menander zien dat slaven zich kunnen verbinden aan hun meester. De slaaf Parmenon wordt als minderwaardig behandeld wanneer zijn meester hem beschuldigt van het achterhouden van informatie. Hierna wordt zelfs een riem gehaald om Parmenon mee te slaan. Dit is opmerkelijk, omdat er discussie bestaat over de hoeveelheid van geweld tegen slaven in de vierde eeuw. Dit blijkt uit het wetenschappelijke beeld van de slavernij en de studie van Krieter-Spiro.

Menander laat in zijn komedies slaven op verschillende manieren verschijnen. De karakters lopen uiteen van extreem onderdanig tot klagend en boos. Sommige slaven van Menander passen bij het luie, zwakke en kinderlijke stereotype van de slaaf. Andere slavenpersonages sluiten totaal niet aan bij dit stereotype, doordat zij bijvoorbeeld slimme meningen geven. Ten tijde van Menander was slavernij normaal en werd er in de geschiedschrijving weinig aandacht aan besteed. Dat Menander slaven zo vaak laat voorkomen in zijn komedies geeft aan dat hij de aanwezigheid van slaven niet bijzonder vond. Wel ziet hij de karakters van slaven niet als vanzelfsprekend. Dit blijkt uit de verscheidenheid van de slavenpersonages.

Hoofdstuk 4: De vergelijking

In de voorgaande hoofdstukken zijn de komedies van Aristophanes en Menander en de ideeën van Aristoteles geanalyseerd. In dit hoofdstuk zullen deze analyses met elkaar vergeleken worden. Deze vergelijking wordt toegepast op het wetenschappelijk geformuleerde beeld omtrent slavernij van 425 tot begin derde eeuw v.Chr. Bij de vergelijking staat centraal of er een ontwikkeling bestaat in de visie op slavernij over de periode. Aan de hand van deze eventuele ontwikkeling wordt bepaald of het wetenschappelijke beeld van slavernij kloppend is.

Aristophanes en Menander

In de komedies van Aristophanes en Menander is een duidelijke ontwikkeling te zien in de karakters van de slavenpersonages. Aristophanes' eerste slavenpersonages komen nog onbelangrijk over en vullen vrijwel alleen de andere personages aan. Aristophanes' latere personages blijven ook beperkt in hun karakter, maar zij zijn al dominanter en opvallender dan zijn eerdere personages. Menanders eerste slavenpersonages zijn al sterker van karakter en komen voor hun mening uit, maar gedurende Menanders komedies worden de slaven nog opvallender. Het opvallendste slavenpersonage is Parmenon uit de komedie *Samia*. Dit blijkt uit de boosheid van de slaaf, het dreigement van geweld door zijn meester en zijn mogelijkheid om zich met de zoon van zijn meester te bemoeien. Bij Aristophanes zijn zulke opmerkelijke karaktertrekken bij slavenpersonages niet aanwezig. De ontwikkeling van de slavenpersonages wordt goed duidelijk in de laatst geanalyseerde komedie van Menander, omdat de drie slaven in deze komedie uiteenlopende eigenschappen tonen.

De slavenpersonages van Menander komen nauwelijks overeen met de slavenpersonages van Aristophanes. Hieruit blijkt dat het beeld dat de komedieschrijvers hadden op slavernij voortdurend verandert. Een reden hiervoor is dat Menander zijn slavenpersonages in verband brengt met geweld en Aristophanes doet dit niet. De slaven die wel overeenkomsten tonen zijn Aristophanes' slavenpersonage Cario uit *Rijkdom* en Menanders slaaf uit *Epitrepontes*. Deze slavenpersonages nemen namelijk beiden beslissingen omtrent hun meester of de familie daarvan.

Aristoteles en de komedieschrijvers

Aristoteles heeft zijn theorie omtrent slavernij geschreven na de productie van Aristophanes' komedies, maar voor de productie van de theaterstukken van Menander. Hierdoor lijkt het aannemelijk dat Aristoteles' visie sterker te zien is bij Menanders werken dan bij dat van Aristophanes. Het is echter ook mogelijk dat Aristoteles de komedies van Aristophanes als inspiratie heeft gebruikt voor zijn eigen filosofie.

Aristoteles' visie dat onderdanigheid en dominantie in de gehele natuur bestaan, is te koppelen aan enkele dominante personages in de komedies. De manier van onderdanigheid die Aristoteles bedoeld heeft, namelijk dat de slaaf van nature onderdanig is aan zijn meester, is terug te zien bij de meeste slaven van Aristophanes. De slavenpersonages uit *Acharniërs* blijven beiden gedurende de komedie onderdanig aan hun meester. De slaaf Xanthias uit *Kikkers* toont wel karakter, maar wordt niet opstandig of dominant tegenover zijn meester. De slaaf Cario uit *Rijkdom* toont wel dominantie tegenover zijn meester. Waarschijnlijk heeft Aristophanes de, voor de Griekse burgers, ongepaste verhouding tussen de slaaf en zijn meester ingezet ter versterking van de humor van de komedie. Uit deze gegevens is af te leiden dat ten tijde van Aristophanes al een bewustheid heerste over de onderdanigheid en dominantie tussen slaven en meesters. Aristophanes heeft dit bewustheid gebruikt in zijn stukken. Over de natuurlijke oorsprong van die onderdanigheid en dominantie wordt in de komedies van Aristophanes niet gesproken. In de komedies van Menander wordt de natuurlijke oorsprong van de onderdanigheid van slaven ook niet behandeld. Wel speelt Menander met ongepaste verhoudingen tussen de slavenpersonages en hun meesters. Dit gebeurt bij de slaaf Syros in *Epitrepontes*, de slaaf Parmenon in *Samia* en bij de slaaf Pyrrhias uit *Dyskolus*.

Aristoteles formuleert zijn visie op slaven alsof hij praat over objecten in plaats van mensen. Dit valt voornamelijk bij zijn theorie over de slaaf als bezit. De reden dat hij slaven beschrijft als objecten is omdat hij ze ziet als onderdeel van het bezit van het huishouden. Hiermee geeft hij aan dat slaven ten tijde van Aristoteles iets vanzelfsprekends waren binnen het huishouden. Dit is te vergelijken met hoe vanzelfsprekend het hebben van een stofzuiger is in de huidige samenleving. De vanzelfsprekendheid van slavernij is eigenlijk in elk stuk van Aristophanes en Menander terug te zien. Dit komt doordat in elke geanalyseerde komedie slaven aanwezig zijn. Op sommige momenten is de vanzelfsprekendheid zichtbaar doordat geen aandacht naar de slavenpersonages gaat. Wederom bij de eerste komedie van Aristophanes, *Acharniërs*, wanneer de slaven enkel de karakters van hun meesters versterken. Deze nuchtere benadering van slaven is echter ook te zien in de laatste komedie van Menander. De slaaf Getas sluit namelijk het theaterstuk af door te vragen om applaus. Menander heeft waarschijnlijk voor de afsluiting door een slaaf gekozen omdat hij de slaaf als een neutraal en vanzelfsprekend personage zag.

De laatste visie van Aristoteles is voornamelijk te linken met het algemene beeld van slavernij. Toch zijn er ook overeenkomsten en verschillen te zien tussen Aristoteles' visie en de werken van Aristophanes en Menander. De bedoelde visie is dat slaven van nature verschillen in hun lichaam en verstand met het lichaam en verstand van burgers. Aristoteles heeft mogelijk inspiratie gehaald uit het gedeelte in Aristophanes' *Kikkers* waarin de slaaf Xanthias de mogelijkheid krijgt om mee te praten over vrouwen, boosheid en overtuigingskracht. Deze onderwerpen zijn namelijk typerend voor Griekse burgers en niet voor slaven. Hier speelt Aristophanes dus met het beperkte verstand van de slaaf,

waarschijnlijk om contrast tussen burgers en slaven te laten zien aan zijn publiek ter versterking van de humor. Ook de slaaf Syros uit *Epitrepontes* heeft niet het beperkte verstand van de slaaf. Hij spreekt namelijk over moraliteit en wordt daarbij bijgestaan door een burger. Menander speelt dus ook met het contrast tussen burgers en slaven. Of hij dit doet ter versterking van de humor in de komedie of ter versterking van zijn hele verhaal is niet volledig duidelijk. Wel is de moraliteit en beslissing waar de slaaf over spreekt erg leidend voor de rest van de komedie, dus Menander zal het slavenpersonage niet enkel hebben ingezet ter versterking van de humor.

Aristoteles, de komedieschrijvers en de wetenschappelijke visie op slavernij

In de inleiding van deze scriptie is duidelijk geworden dat de moderne wetenschappelijke literatuur een beeld schetst van slavernij tussen 425 en begin derde eeuw v.Chr. dat specifieke jaartallen mist. Hierdoor is een beeld ontstaan dat de opvattingen van verschillende onderzoekers samenvoegt. Deze opvattingen zijn de discussie omtrent geweld tegen slaven, het stereotype van de slaven, de heersende angst rondom slaven en de vanzelfsprekendheid van slavernij in de Griekse samenleving. Deze wetenschappelijk geformuleerde visie op slavernij biedt meer verschillen dan overeenkomsten met de teksten van Aristoteles, Aristophanes en Menander. Hieruit valt te concluderen dat het wetenschappelijke beeld grotendeels achterhaald en incorrect is. De overeenkomsten tussen het beeld van slavernij in de wetenschap en de geanalyseerde teksten zijn te beperkt om te stellen dat het wetenschappelijke beeld kloppend is. De werken van Aristoteles, Aristophanes en Menander bieden daarnaast verscheidene visies op slavernij.

De ontwikkeling in de werken van voornamelijk Aristophanes en Menander laat zien dat de visie op slavernij van de Grieken rondom de vierde eeuw v.Chr. continu verandert. De slavenpersonages in Aristophanes' eerste werk verschillen al van de slavenpersonage in zijn laatste werk. Tussen de slavenpersonages uit Aristophanes' vroegere komedies en Menanders latere komedies zitten nauwelijks gelijkenissen. Er zou dus met geen mogelijkheid gesproken worden over één algemene visie op slavernij, zoals deze nu uit het wetenschappelijke beeld naar voren komt. De wetenschappelijke literatuur zou deze veranderingen moeten weergeven en dat doet die literatuur nu nog niet.

Voor dit onderzoek is het stereotype van slaven dat Peter Hunt heeft onderzocht het meest belangrijke onderdeel van de wetenschappelijke visie op slavernij rondom de vierde eeuw v.Chr. Dit stereotype is dat slaven vrouwelijk, zwak, lui, zachtaardig en kinderlijk waren. Het stereotype zou het samenhorigheidsgevoel van burgers stimuleren, doordat de burgers verschilden van de slaven. Er waren gepaste rollen weggelegd voor de slaven en deze werden niet verward met de rollen van

burgers.¹²¹ Dit stereotype kan goed al hebben bestaan voor Aristoteles zijn theorie heeft geformuleerd, omdat er veel overeenkomsten te zien zijn. Het verschil van het verstand van de slaaf met het verstand van de Griekse burger sluit bijvoorbeeld aan op het stereotype. Dit komt doordat Aristoteles meende dat de slaaf beperkt was in zijn verstand en volgens het stereotype is de slaaf kinderlijk en zwak. Wat echter opvalt is dat Aristoteles stelt dat slavenlichamen zijn ontwikkeld voor de taken van een slaaf, maar het stereotype van een slaaf is dat de slaaf lui is. Hier lopen Aristoteles en het wetenschappelijke beeld van slavernij elkaar dus mis. Een andere reden dat het stereotype misschien heeft bestaan voor Aristoteles' periode is dat het stereotype terugkomt in de komedies van Aristophanes. In *Acharniërs* zijn de slaven namelijk vrij zwak en zachtaardig. In *Kikkers* en *Rijkdom* zijn de meeste slavenpersonages dit echter niet meer. Hier speelt Aristophanes met het contrast tussen zijn personages en het stereotype of hij wil aangeven dat slaven meer karakter kunnen hebben dan hoe zij bekend staan. In Menanders komedies zijn de enige slaven die aansluiten bij het stereotype de slaven Onesimos uit *Epitrepontes* en Getas uit *Dyskolus*. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het stereotype van slaven aan het einde van de vierde eeuw al ontwikkeld was. Dit zou betekenen dat het genormaliseerd zou zijn dat slaven meer karaktereigenschappen konden hebben dan enkel die uit het wetenschappelijk geformuleerde stereotype. Het is echter ook mogelijk dat het algemene stereotype wel genormaliseerd was in de Griekse samenleving en dat Menander bewust zijn slaven extremere karakters heeft gegeven. Het is echter opvallend dat zo weinig van Menanders slaven binnen het stereotype passen.

Een volgend belangrijk onderdeel van het wetenschappelijke beeld van slavernij is de vanzelfsprekendheid van slaven. Deze is bij de behandeling van Aristoteles al aan bod gekomen. De wetenschappelijke visie is dat Griekse geschiedschrijvers slaven nauwelijks noemden in hun werken, doordat zij de slaven als zo vanzelfsprekend zagen dat ze het niet nodig vonden om ze te documenteren.¹²² Bij Aristoteles is dit terug te zien wanneer hij spreekt over de slaaf als bezit. Hij formuleert de slaaf op zo'n manier dat hij meer over een object praat dan een mens. Zoals eerder in dit hoofdstuk wordt genoemd, komt de vanzelfsprekendheid naar voren in de komedies van zowel Aristophanes als Menander.

Volgens het wetenschappelijk geformuleerde beeld van slavernij zou geweld veel voorkomen in Atheense komedies. Er is echter, ook binnen dit beeld op slavernij, veel discussie over de mate waarin geweld voorkwam. Niet elke slavenhouder zou geweld gebruiken. Wel blijkt uit rechtszaken dat geweld regelmatig zou voorkomen.¹²³ Toch zeggen enkele historici dat de slaven minder mishandeld

---

¹²¹ Hunt, *Slaves, Warfare and Ideology* 121.

¹²² DuBois, *Slaves and Other Objects* 6.

¹²³ Lewis, *Greek Slave Systems* 41.

werden dan gedacht, omdat dreigementen vaak niet volbracht werden.¹²⁴ Het is aannemelijk dat Aristoteles visie en de wetenschappelijke visie op slavernij veel overeenkomsten tonen, omdat het wetenschappelijke beeld probeert aan te tonen wat de Griekse visie op slavernij was en Aristoteles' filosofie waarschijnlijk is geïnspireerd door die Griekse visie. Toch spreekt Aristoteles niet over geweld. In de geanalyseerde komedies van Aristophanes komt geweld tegenover slaven niet aan bod. Dat Aristoteles en Aristophanes geweld beide niet behandelen, kan betekenen dat geweld tegenover slaven gezien werd als zo vanzelfsprekend dat het niet noemenswaardig was. Een naïeve conclusie zou zijn om te stellen dat zij niet over geweld spraken, omdat het geweld niet aanwezig was. Dit is echter niet uit te sluiten. Het gebrek aan geweld als onderwerp bij de teksten van Aristoteles en Aristophanes laat wederom zien dat niet gesproken kan worden over één visie op slavernij. Menander laat geweld in zijn komedies wel naar voren komen. Dit blijft echter beperkt tot de dreiging van geweld. De uitvoering blijft in zijn komedies achterwege. Wat betreft geweld sluit Menander beter aan bij de discussie en het wetenschappelijke beeld dat heerst rondom geweld tegen slaven dan Aristoteles en Aristophanes. Dit kan betekenen dat het wetenschappelijke beeld rondom slavernij waarschijnlijk meer gericht was op de late vierde eeuw en dat geweld in het begin van de vierde eeuw nog geen opvallend fenomeen was. Hieruit blijkt dat het wetenschappelijke beeld ook op het gebied van geweld meer verschilt dan overeenkomt met de teksten van Aristoteles en de komedieschrijvers.

---

¹²⁴ Kapparis, *Athenian Law and Society* 98.

Conclusie

Het wetenschappelijke beeld van slavernij tussen 425 en begin derde eeuw v.Chr. is achterhaald en incorrect. Dit blijkt uit de hoeveelheid verschillen tussen het algemene beeld en de geanalyseerde teksten van Aristoteles, Aristophanes en Menander. Zo zijn er bijvoorbeeld weinig slavenpersonages of ideeën van Aristoteles die overeenkomen met het stereotype voor de slaaf. Er zou dus meer discussie moeten zijn over de stereotypes rondom slavernij. Binnen de wetenschappelijke visie op slavernij gebeurt dat nu alleen rondom het onderwerp geweld. De wens om één beeld te kunnen schetsen van slavernij over deze grote periode is niet haalbaar en bovendien onnodig. Het is onhaalbaar, omdat de bronnen uit het begin, midden en eind van de periode verschillende beelden schetsen van slavernij. Daarnaast verschillen de eerste slavenpersonages van de komedieschrijvers al van de slavenpersonages uit de latere komedies die Aristophanes en Menander geschreven hebben. Het schetsen van een algemeen wetenschappelijk beeld is onnodig, omdat het relevanter is om stil te staan bij de discussies rondom slavernij. Discussies over de verschillende periodes en onderwerpen van slavernij bieden een meer waarheidsgetrouw beeld dan een algemeen wetenschappelijk beeld dat nauwelijks toepasbaar is op primaire teksten. Specifieke onderzoeken naar slavernij bieden geen algemene feiten, maar wel diepgaande analyses naar de verschillende weergaven van slavernij rond de vierde eeuw v.Chr. Die diepgang zou het doel moeten zijn van toekomstig onderzoek.

Uit de casestudy van deze scriptie is gebleken dat rondom de vierde eeuw v.Chr. uiteenlopende ideeën bestaan over slavernij. Wel is er een zichtbaar verband tussen Aristoteles' visie op slavernij en de komedies van Aristophanes en Menander. Aristoteles' visie op natuurlijke onderdanigheid, vanzelfsprekendheid en het beperkte verstand van slaven zijn in enkele gevallen direct terug te zien bij Aristophanes en Menander. In de meeste gevallen is de visie alleen indirect te zien bij de komedieschrijvers. Waarschijnlijk komt dit doordat de komedieschrijvers de stand van zaken rondom slavernij hebben overdreven voor verhaaltechnische doeleinden.

De resultaten van dit onderzoek zijn een belangrijke aanvulling bij de huidige wetenschappelijke literatuur. De resultaten verbinden de secundaire literatuur over Aristoteles en de komedieschrijvers, omdat ik in deze scriptie een gerichte vergelijking heb uitgevoerd. Ook zorgen de resultaten voor meer onderzoeksmogelijkheden, omdat er nu wens is naar meer discussie op het gebied van slavernij in de Griekse samenleving. We weten nu meer dan eerder dat over een periode van honderd jaar veel verschillende opvattingen zijn gedocumenteerd over slavernij en dat dit betekent dat onderzoek naar slavernij in de vierde eeuw v.Chr. gericht en specifieker uitgevoerd moet worden. Op die manier kunnen ook de bestaande opvattingen over slavernij worden aangepast.

Een nadelig gevolg van deze scriptie is dat de mogelijkheid wegvalt om één algemeen beeld te kunnen schetsen van slavernij in een grote periode. Dit is nadelig voor geïnteresseerden in

geschiedenis die niet de tijd hebben om alle specifieke details te onderzoeken. Natuurlijk is het niet mogelijk om alles te beschrijven zoals het echt was, maar met deze scriptie heb ik aangetoond dat het hebben van een beeld van slavernij over honderd jaar niet mogelijk is. De historicus zal dus kleinere onderzoeksperiodes moeten aanhouden.

Ter aanvulling op deze scriptie zou specifiek onderzoek gedaan kunnen worden naar de visie op slavernij in bepaalde periodes. Zo zouden de komedies van Aristophanes vergeleken kunnen worden met geschiedschrijvers en filosofen tussen 425 en begin vierde eeuw v.Chr. Ook zouden de discussies die in deze conclusie worden opgeroepen nader kunnen worden uitgewerkt. Deze discussies zijn onder andere het geweld tegen slaven, de karaktereigenschappen van slaven en het beperkte of niet-beperkte verstand van slaven. Een andere vervolgstudie zou zich kunnen richten op het verschil tussen vrouwelijke en mannelijke slaven. Tot slot zou een alternatieve casestudy toegepast kunnen worden op het wetenschappelijke geformuleerde beeld van slavernij rondom de vierde eeuw v.Chr. Deze casestudy zou zich kunnen richten op de wetten en rechtszaken rondom slavernij en hoe dit aansluit bij de vanzelfsprekendheid, het stereotype en het verstand van slaven. Het doel van toekomstig onderzoek zou moeten zijn om diepgaande analyses te bieden die specifieke visies op slavernij kunnen weergeven.

Bibliografie

Primaire bronnen:

Aristophanes, *Acharnians*, LOEB Library.

Aristophanes, *Frogs*, LOEB Library.

Aristophanes, *Wealth*, LOEB Library.

Aristoteles, *Politika*, LOEB Library.

Menander, *Epitrepontes*, LOEB Library.

Menander, *Samia*, LOEB Library.

Menander, *Dyskolos*, LOEB Library.

Secundaire bronnen:

Akrigg, Ben en Rob Tordoff, *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013).

Cox, Cheryl, 'Coping with Punishment: the Social Networking of Slaves in Menander', in: Ben Akrigg en Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 159-172.

Dover, K. J., *Aristophanic Comedy* (1972).

Dubois, Page, *Slaves and Other Objects* (Chicago 2003).

Gee, James Paul en Micheal Handford, *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (2012).

Green, John Richard, *Theatre in Ancient Greek Society* (1994).

Heath, Malcolm, 'Aristotle on Natural Slavery', in: *Phronesis* 53 (2008) 3, 243-270.

Hunt, Peter, *Slaves, Warfare and Ideology in the Greek Historians* (Cambridge 1998)

Kapparis, Konstantinos A., *Athenian Law and Society* (London 2018).

Konstan, David, 'Menander's Slaves: the Banality of Violence', in: Ben Akrigg en Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 144-158.

Lewis, David M., *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c800-146 BC* (Oxford 2018)

McKeown, Niall, *The Invention of Ancient Slavery?* (London 2007).

Newman, W., *Politics of Aristotle* (1887).

Olson, Douglas, 'Slaves and Politics in Early Aristophanic Comedy', in: Ben Akrigg, Rob Tordoff (red.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama* (Cambridge 2013) 63-75.

Powell, Anton, *The Greek World* (1995).

Ross, Ian Jeffrey, 'Taking Stock of Research Methods and Analysis on Oppositional Political Terrorism', in: *The American Sociologist* 35 (2004) 2, 26-37.

Ross, William David, *Aristotle* (1995).

Sreedharan, E., *A Textbook of Historiography, 500 BC to AD 2000* (New Delhi 2004).

Tosh, John, *The Pursuit of History* (New York 2015).

Vince, Ronald W., *Ancient and Medieval Theatre: a Historiographical Handbook* (1984).

Walsh, Daniel, 'An Aristophanic Slave: "Peace" 819-1126', in: *The Classical Quarterly New Series* 59 (2009) 1, 30-45.

Walton, J.M. en Peter D. Arnott, *Menander and the Making of Comedy* (1996).